

КАФЕДРА ХОРОВОГО ДИРИГУВАННЯ

Робота з хором (практика)

Освітній ступінь	магістр
Спеціальність	025 Музичне мистецтво
Освітньо-наукова програма	«Музичне мистецтво» Хорове диригування

Курс	1,2
Семестр	1,2,3,4

Статус	<u>обов'язкова</u>
--------	--------------------

ECTS	8
Годин	240
Практичні заняття	128
Самостійна робота	112

Форма контролю	<u>залік</u>
----------------	--------------

Інформація про викладача

ПІБ	Заволгін Олександр Вікторович – заступник декана вокального та інструментального факультету Національної музичної академії України імені Чайковського, в.о. доцента кафедри хорового диригування
e-mail	ivalzavolgin7704@gmail.com

Анотація навчальної дисципліни

Програма навчальної дисципліни «**Робота з хором: практика**» визначена освітньою програмою, як обов'язковий предмет основного циклу, та є невід'ємною частиною становлення та формування майбутнього диригента хормейстера. Вміння працювати з хоровим колективом є основним, пріоритетним напрямом в професійній підготовці майбутнього диригента-хормейстера. У той же час практика роботи з хором нерозривно пов'язана з дисциплінами базової частини професійного циклу підготовки майбутнього диригента хору. Більше того, її освоєння неможливе без вільного володіння елементами диригентської техніки, знання предметів теоретичного циклу, володіння фортепіано, володіння навичками сольного співу, розвитку загальнокультурного рівня учня.

Метою дисципліни «Робота з хором: практика» є оволодіння майбутнім диригентом-хормейстером навичками практичної роботи з професійним хоровим колективом, застосування та практичного втілення теоретичних базових знань з предметів спеціального курсу: «Диригування», «Хорознавство», «ЧХП» та ін., та набуттям практичних способів, навичок та умінь для проходження пліч опліч зі своїми колегами виконавцями (з

хором) шляху від навчання до концертного виступу та подальшого застосування накопичених теоретично-практичних знань в роботі з реальним хоровим колективом.

Завдання курсу:

- навчити, практично обґрунтувати та творчо-художньо випробувати в роботі з хором всі надбані попередньо теоретичні знання, навички та прийоми.

Майбутній диригент хормейстер повинен навчитися під час практичних занять з хором:

- проявляти свої комунікативно-психологічні здібності, встановлюючи контакт, зв'язок, порозуміння з хором;
- вміло користуватися технічними прийомами надбаними під час вивчення профільюючих предметів спеціального циклу («Хоровий клас», «Хоровий практикум», «Методика роботи з хором», «Диригування», «Хорознавство», «ЧХП», «Фахова практика», «Педагогічна практика», «Сольний спів» та ін.);
- переконливо тлумачити і інтерпретувати виконуваний твір, спираючись на весь спектр знань про композитора та автора тексту (історичні, соціальні аспекти, спеціальну методичну літературу), спрямовуючи свою практичну та самостійну роботу над художнім твором, до кінцевої мети - висвітлення авторського задуму під час концертного виступу;
- прагнути до застосування «зрозумілого», ясного, виразного жесту, міміки своїх художніх намірів; навчитися заохочувати колектив своїми діями та способами роботи, використовуючи при цьому різні методи та підходи в роботі з творчим хоровим колективом;
- навчитися створювати, аналізувати, підтримувати і удосконалювати під час репетиційної роботи усі складові хорової звучності;
- навчитися керувати собою: викликати в собі необхідний емоційний підйом, «нерв», регульований почуттям художнього етикету;
- оволодіти великим обсягом музично-теоретичних знань, широкою ерудицією, що дозволяють вільно орієнтуватися у складному звуковому потоці класичних та нових музичних творів національних та зарубіжних композиторів різних епох, вихованням художнього смаку;
- розвинути у майбутнього диригента здібності художньо-імперативного володіння хоровим колективом (управління хоровим колективом у репетиційному процесі та під час концертних виступів).
- усвідомити форми та методи роботи диригента з творчим колективом, однотимчасово для досягнення спільної художньої мети.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- основні поняття хорового мистецтва в контексті хорової творчості, музично-хорової педагогіки, виконавства;
- еволюцію виконавських стилів хорового диригування в історичному зрізі епох;
- форми та методи роботи диригента з хоровим колективом;
- володіти фаховою термінологією на широкому спектрі знань різних розспівок та вокальних методик;
- засоби роботи над складовими елементами хорового строю та хорового ансамблю; засоби роботи над всіма елементами художньої виразності та хорової звучності;
- порядок та режим проведення репетиційного процесу, самостійної роботи та етапу творчої підготовки до виступу

вміти:

- аналізувати систему понятійного апарату хорового диригента в контексті хорової творчості та музично-хорової педагогіки;

- творчо переосмислювати і застосовувати у власній професійній практичній діяльності особливості стилізованих концепцій хорового виконавства;
- застосовувати практичні форми та методи роботи диригента з хоровим колективом;
- володіти усім спектром знань та практичних навичок диригентсько-хорової школи та втілювати їх під час роботи з хором (технікою диригування, технікою вокального-хорового співу, дихання);
- використовувати знання з усіх суміжних галузей культури та мистецтва, проявляти свої найкращі людські якості в роботі із колективом виконавців.

Слід зазначити, що програма з предмету «Робота з хором: практика» тісно пов'язана з програмами з предметів «Методика роботи з хором», «Хоровий практикум» та особливо перемикається з програмою з предмету «Хоровий клас».

Навчальна дисципліна «**Робота з хором (практика)**» викладається на базі хору студентів Національної музичної академії України ім. П.І. Чайковського. У проведенні практичних занять з хором беруть участь студенти диригентсько-хорового відділення 1-4 курсів (освітнього рівня «Бакалавр»), які обрали предмет «Хоровий практикум» для вивчення дисциплін з «Вільного вибору студента» та студенти 1-2 років навчання, що здобувають освітній ступінь «Магістр» з предмету «Робота з хором (практика)».

За для оптимізації процесу та для збільшення можливостей використання навчального часу – хор Академії поділений на два рівномірні камерні склади. Кожен склад має свого творчого консультанта зі складу викладачів кафедри та проводить роботу під його досвідченим керівництвом.

Зміст занять визначається навчальним репертуаром, що пропонується студентом самостійно, за участю педагога за фахом. Репертуарна основа дисципліни - зарубіжна хорова класична спадщина, західноєвропейська класика, сучасна зарубіжна музика та найкращі твори для хору а cappella сучасних українських композиторів, авторські (прем'єрні) твори.

Керівник «Роботи з хором: практики» планує роботу студентів на весь навчальний рік з урахуванням концертних і навчальних заходів ЗВО. Репертуар, план репетиційної роботи і концертних виступів затверджуються на засіданні кафедри.

Основне завдання практики роботи з хором полягає в підготовці концертного виступу з камерним складом хору.

Підготовка концертного виступу складається з трьох етапів.

- **Перший етап** є репетиційним процесом: репетиційна робота над твором на вибір студента для хору а cappella, попередньо підготовленим у класі з фаху;
- **Другий етап** є концертним виконанням підготовленого твору в форматі відкритого концертного виступу з хором;
- **Заключний етап** пов'язаний із обговоренням результатів практичної роботи, аналізом та узагальненням отриманого досвіду, підготовкою звіту з практики роботи з хором.

Перелік тем

МОДУЛЬ 1. Практичне опанування компонентів хорової звучності та засобів художньо-виконавської виразності

Змістовний модуль 1. Організаційні засади репетиційного процесу

Тема 1. Робота з хором над твором західноєвропейської класики а cappella. Іноземний текст в основі твору. Переклад.

Тема 2. Стилiстичні особливості музики зарубіжних композиторів, формотворчі особливості, семантика мелодичного тематизму.

Тема 3. Випрацювання високорозвиненої мануальної техніки: відпрацювання диригентських жестів, прагнення їх виразності і доступності розуміння виконавців; вивчення репертуару різних зарубіжних країн, необхідного для збільшення базового репертуарного діапазону

Тема 4. Розвиток образного мислення, творчого чуття, набуття естетичного досвіду, художнього смаку в процесі мистецько - виконавської практики. Робота над досягненням

художньої виразності та удосконалення компонентів хорової звучності в роботі над творчим репертуаром.

Змістовний модуль 2. Впровадження та практичне втілення основ диригування та засобів вокально-хорової виразності на прикладі творів зарубіжних композиторів

Тема 5. Роботи над творами а'cappella зарубіжних композиторів XX ст.. Створення концертно-мистецької програми. Можливість роботи над власними хоровими творами.

Тема 6. Темп та динаміка – проблеми локаційних переміщень колективу під час акустичних репетицій. Налагодження діалогу – диригент – хор – слухач.

Тема 7. Акустичні особливості роботи над творами сучасних зарубіжних авторів з застосуванням колористичних прийомів, сонористичних способів у творах з додаванням автентичних інструментів чи задіяння різних форм втілення під час виконання різними складами та групами виконавців.

Тема 8. Втілення творчого задуму та концертне виконання хорових творів сучасних зарубіжних композиторів. Прем'єрні виконання. Курсові режисерські проекти.

МОДУЛЬ 2. Хорова музика українських композиторів

Змістовний модуль 3. Особливості практичної роботи над сучасними зразками української хорової музики. Соціальний комунікаційний аспект.

Тема 9. Українська хорова музика, особливості мелодичного тематизму. Новаторські риси сучасних українських хорових композиторів.

Тема 10. Вивчення передового педагогічного досвіду та застосування сучасних освітніх технологій у навчальному комунікативному репетиційному процесі.

Тема 11. Опрацювання творів сучасних західноєвропейських та українських композиторів-майстрів. Налагодження зв'язків з іншими творчими колективами.

Тема 12. Особливості організації та функціонування хорових колективів в установах сфери культури і мистецтва; розробка стратегій розвитку творчого колективу з обліком сучасних культурно-економічних реалій; навичками планування і фінансового забезпечення музично-

театральної та концертної діяльності творчих проектів та колективів.

Змістовний модуль 4. Особливості інтерпретації та практичного втілення великих форми а'cappella в контексті їх авторської концепції. Питання імперативного володіння хоровим колективом.

Тема 13. Великі форми а'cappella, як найвищий рівень хорового виконавства. Циклічні твори сучасних авторів.

Тема 14. Створення власної концепції образно-емоційного сприймання та практичного втілення на прикладі творів великих форм у супроводі двох ф-но, камерного або симфонічного оркестру.

Тема 15. Розвиток здібностей художньо-імперативного володіння хоровим колективом (управління хоровим колективом у репетиційному процесі та під час концертних виступів).

Тема 16. Втілення творчого задуму та концертне виконання великих хорових циклічних творів різних жанрів та епох.

Форми та технології навчання

Дисципліна «Робота з хором (практика)» для студентів освітнього ступеня «Магістр» складається з групових занять та великої частки годин для самостійної роботи та підготовки.

Навчальні ресурси

Нотний матеріал відповідного хорового репертуару, хороознавча та методична література за фахом представлені у вільному доступі в бібліотеці та читальній залі Академії. Репетиційні приміщення, навчальні аудиторії, концертні зали Академії надаються для проведення занять, репетицій та концертних виступів відповідно до розкладу.

Методи контролю

Методи контролю: індивідуальне опитування, фронтальне опитування, комбіноване опитування, усна співбесіда, усний залік, програмоване опитування.

1. Попередній контроль спрямований на виявлення знань, умінь і навичок студентів з творів, які будуть вивчатися (попередня прийом партій).

2. Поточний контроль здійснюється під час практичних занять з метою перевірки засвоєння попереднього матеріалу і виявлення проблем опанування тими чи іншими навичками.

3. Підсумковий контроль проводиться в кінці кожного семестру і означає: виконання окремих епізодів. Розділів, уривків творів, окремих частин циклів з практичної роботи.

Підсумковий контроль студентів з предмету «Робота з хором (практика)» є залік, який відбувається наприкінці кожного семестру та завершує кожен з 4-х змістових модулів. Проводиться у формі виконання концертної програми або письмовій формі (звіт студента, аналіз, колоквиум). Залік з практики проводиться екзаменаційною комісією з метою визначення відповідності результатів проходження практики, що відповідають сучасним критеріям оцінювання.

Система оцінювання

№ з/п	Контрольний захід оцінювання	Всього %
1.	Відвідування практичних занять	20
2.	Робота з хором	20
3.	Самостійна робота	20
4.	залік	40
	Всього	100

Критерії оцінювання знань студентів

90–100–А– відмінно вичерпна і розгорнута відповідь на питання колоквиуму з аналізом сучасних літературних джерел, посиланням на інноваційні технології, досвід провідних вітчизняних і зарубіжних митців. Високий рівень володіння навичками практичної роботи з хором з використанням методичної лексики. Власне інтерпретаційне бачення твору. Авторський задум розкритий. Демонстрація високого рівня виконання практичних завдань. Досконалий рівень володіння прийомами та навичками з техніки диригування.

82–89–В– добре ґрунтовна відповідь на питання колоквиуму з аналізом літературних джерел, творчого доробку провідних митців. Достатньо високий рівень володіння навичками роботи з хором. Досить повне розкриття авторського задуму. Демонстрація якісного рівня виконання практичних завдань.

74–81–С– добре повна відповідь на питання колоквиуму з посиланням на літературні джерела, творчий доробок провідних митців. Демонстрація достатнього рівня виконання практичних завдань.

64–73–D– задовільно відповідь на питання колоквиуму в необхідному обсязі без посилань на літературні джерела, творчий доробок митців, окремі неточності, їх виправлення за допомогою викладача. Втілення теоретичних знань відбувається за участі викладача-консультанта. Демонстрація посереднього рівня виконання практичних завдань.

60–63–Е– задовільно відповідь на питання колоквиуму в мінімально допустимому обсязі, значні неточності, їх виправлення за допомогою викладача. Практична робота відбувається під

постінім наглядом викладача-консультанта. Демонстрація посереднього рівня виконання практичних завдань.

35–59–FX– незадовільно відповідь на питання колоквиуму в недостатньому обсязі, грубі помилки, неспроможність їх виправлення за допомогою викладача. Демонстрація низького рівня виконання практичних завдань. Низький рівень володіння навичками ансамблево-хорового співу.

1–34–F– незадовільно відповідь на питання колоквиуму на рівні елементарного розпізнання, неможливість відтворення навчального матеріалу на репродуктивному рівні. Неспроможність виконання практичних завдань.

Неформальна освіта

Передбачається у межах вивчення навчальної дисципліни участь студентів у міжнародних та вітчизняних конкурсах, музичних фестивалях, майстер-класах, концертах, конференціях, відвідування культурно-мистецьких заходів, театрів тощо.

Рекомендована література

1. Академія музичної еліти України: Історія та сучасність: До 90-річчя Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського/Автори - упорядники: А. Лащенко, О. Малозьомова, Т. Гусарчук. – К.: Музична Україна, 2004. – 560 с.
2. Антонович М. Кошиць Олександр. Композитор церковної музики і диригент. – Вінніпег, 1975.
3. Бенч Ольга. Павло Муравський: Феномен одного життя. – К.: Дніпро, 2002.
4. Бенч-Шокало О. Г. Український хоровий спів: актуалізація звичаєвої традиції. – К.: Український світ, 2002. – 439 с.
5. Берденников М. А. Диригентська педагогіка у творчій діяльності Г. Компанійця//Виконавські школи вищих учбових закладів України: Тематичний збірник наукових праць. – К.: Музична Україна, 1990. – 158-160 с.
6. Берденников М. А. Про деякі методичні проблеми у класі хорового диригування//Українське музикознавство. Вип. 7. – К.: Музична Україна, 1972.
7. Білявський Е. Засвоєння сучасної музичної мови в хорі. – К.: Музична Україна, 1984.
8. Бірюкова Л. А. Професійні якості диригента хору//Теоретичні питання культури, освіти та виконання: Збірник наукових праць. Вип. 20., - К., 2002.
9. Бобер Л. Педагогічні принципи М. Колесси//Музика, 1983, № 3.
10. Бобер Лариса, Юзюк Іван. Грані педагогічного таланту//Микола Колесса - диригент, педагог, композитор. – Львів, 1997.
11. Бондар В. І. Дидактика: ефективні технології навчання студентів. – К., 1996.
12. Боровик М. К. Становлення багатоголосного хорового співу // Історія української музики: В 6 томах. – Т. 1. – Муз. Україна, 1989. – С. 171 - 194.
13. Виноградова Е. О. Наш Муравський//Наука і культура. – Вип. 19. – К., 1985. – С. 536-540.
14. Венедиктов Л. М. Академік оперного мистецтва (Про діяльність В. С. Тольби)//Виконавські школи вищих навчальних закладів України: Зб. ст. – К.: Київська державна консерваторія імені П. І. Чайковського, 1990.
15. Гнидь Б. До історії Національної опери. – К., 2003.
16. Гулеско І. Робота студента-хормейстера над партитурою. – Харків, 1973.
17. Дженков В. А. Гордість радянської культури/Музика, 1975, № 6.– С 24-25
18. Доронюк В. Д. Курс техніки диригування. – Івано-Франківськ, 2004.
19. Єгоров О. Теорія і практика роботи з хором. – К., 1961. – 238 с.
20. Завадинський Д. Вибір тактових схем//Питання диригентської майстерності. – К.:

Музична Україна, 1980.

21. Загрецький Д. Заповіти майстра // Музика. – 1970. - № 6. – С. 8 – 10.
22. Зязюн І. А. Інтелектуальний розвиток особистості в умовах неперервної освіти / Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія/За ред. І. А. Зязюна. – Київ: Віпол, 200. – 636 с.
23. Іванов В. Ф. Співацька освіта в Україні у XVIII ст. – К.: Музична Україна, 1997. – 289 с.
24. Іванова Ю. М. Дитяча хорова культура Харківщини останньої третини XX ст.: Автореф. дис... канд. мист-ва. – Х., 2001. – С. 3 – 29.
25. Канерштейн М. Про методику навчання диригентів//Питання диригентської майстерності. – К.: Музична Україна, 1980.
26. Карпіловська С. Я., Мітельман Р. Й., Синявський В. В., Ткаченко О. М., Федоришин Б. О. Основи професіографії: Навч. посібник. – К.: МАУП, 1997. – 148 с.
27. Ковалик П. А. Творча спрямованість диригентсько-хорової підготовки студентів НМАУ // Українське музикознавство. – К.: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2000. – Вип. 29. – С. 32 - 38.
28. Ковалик П. А. До проблеми виконавської майстерності хормейстера// Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові нотатки НМАУ імені П. І. Чайковського. – Вип. 3. – К., 2002.
29. Ковалик П. А. Хорове виконавство як феномен творчої взаємодії (з досвіду Київської хорової школи). – Автореф. дис... канд. мист. – К., 2002.
30. Колесса М. Ф. Основи техніки диригування. – К.: Музична Україна, 1993.
31. Колесса М. Навчання студента-диригента в класі по спеціальності// Українська музика. – К.: Музична Україна, 1972.
32. Комісаров О. В. Музична педагогіка: галузеві стандарти освіти як складова діяльності НМАУ. – В кн.: Музична освіта в Україні: теорія і практика// Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського. – Вип. 29. – К., 2003.
33. Королюк Н. Корифеї української хорової культури XX ст. – К.: Музична Україна, 1994.
34. Кофман Р. І. Виховання диригента: психологічні особливості. – К.: Музична Україна, 1986.
35. Кречко М. М. Слово про колегу//Музика, 1994, № 5.
36. Кречко М. М. Думкою окрилені літа// Музика, 200, № 6. – С 24-26
37. Лащенко А. П. Хорова культура: аспекти вивчення і розвитку. – К.: Музична Україна, 1989.
38. Лащенко А. П. Хоровий спів – його покликання//Музика, 1998. № 3. – С 18 – 19
39. Лащенко А. П. Музичне виконавство на рубежі століть//Науковий вісник. Вип.. 18. – К., 2001.
40. Макаренко Г. Творчість диригента: естетико–мистецтвознавчі виміри. – К., 2005.
41. Малозьомова О., Гусарчук Т. Покликання: Життя і творча діяльність О. С. Тимошенка. – К.: Музична Україна, 2002.
42. Мархлевський А. Практичні основи роботи в хоровому класі. – К.: Музична Україна, 1986.
43. Москаленко В. Г. До визначення поняття «Музичне мислення»//Українське музикознавство. – Вип. 28. – К.: НМАУ, 1998.
44. Навчальні плани НМАУ ім. П. І. Чайковського. – К., 2006.
45. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання: Навчальний посібник / А. М. Алексюк, А. А. Аюрзанайн, П. І. Підкасистий, В. А. Козаков та ін. – К., 1993.
46. Остапенко Л. В. Розвиток творчих якостей у студентів-хормейстерів засобами української духовної музики: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1999. – 21 с.
47. Остапенко Л. В. Система розвитку творчих якостей особистості // Нова педагогічна

думка: Наук.-метод. журнал, 1999. - № 3. - С. 19 – 24.

48. Падалко Л. О. Виховання ансамблю в хорі. – К.: Мистецтво, 1969.
49. Петровський О. Ю. Комплексний підхід з питань диригентсько-хорової підготовки студентів // Дослідження проблем професійної підготовки вчителя музики: Зб. наук. пр. – К., 1981. – 134 с.
50. Пігров К. керування хором. – К.: Образотворче мистецтво, 1956.
51. Поляков О. И. Язык дирижирования. – Киев: Музична Україна, 1987.
52. Проців Л. Й. Розвиток музично-педагогічної думки в Галичині (кінець ХІХ – пер. пол. ХХ ст.): Дис...канд. пед. наук. – К., 1999. – 204 с.
53. Раввінов О. Г. Хорова робота в школі. – К., 1969.
54. Рожок В. І. Стефан Турчак: Диригент, митець, громадянин. – Харків, 1994.
55. Рожок В. І. Сонячний маестро. – К., 2006.
56. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посібник. – К.: Інтерпроф, 2002. – 270 с.
57. Савчук Є. Г. На рівень сучасності // Музика, – 1985, - № 3 - С. 22.
58. Сенченко Л. Формування хорового мислення диригента. – Рівне: РДІК «Ліста», 1998. – 128 с.
59. Серебрі А., Шип В. Хормейстер-педагог // Музика. – 1980. - № 4. – С. 24.
60. Серганюк Ю., Серганюк Л., Їжак В. Методика аналізу хорових творів. - Івано-Франківськ, 1992. – 112 с.
61. Серая Г. А. Професійне становлення студента в процесі музичної інтерпретації: Зб. наук. пр. – Вісник КНУКІМ, Серія „Педагогіка”, Вип.. № 2. – К., 2000. – С. 57 – 68.
62. Смирнова Т. А. Проблеми хорової освіти у вищих навчальних закладах м. Харкова // Педагогіка та психологія: Зб. наук. пр. – Харків: ХДПУ, 2000. – Вип. 16. – С. 54 – 63.
63. Смирнова Т. А. Хорознавство: історія, теорія, методика. – Харків, 2000.
64. Смирнова Т. Диригент хору: індивідуальність, педагог, керівник. – Х., 2003.
65. Станішевський Ю. Оперний театр радянської України. – К., 1988.
66. Степанченко Г. Сорок років у театрі//Музика, 1994, № 5.
67. Тимошенко О. С. Музична освіта України на сучасному етапі // Укр. музикознавство. – К.: МАУ, 2000. – Вип. 29. – С. 3 - 8.
68. Тимошенко О. С. Хорові диригенти. Нове покоління//Музика. – 2002, № 1-2.
69. Тимошенко О. С., Андрос Н. І., Дженков В. А. Українська хорова література. Навчальний посібник. – К., 1984.
70. Ткаченко Г. Й. З історії становлення кафедри хорового диригування Київської консерваторії // Українське музикознавство: Респ. міжвуз. наук.- мет. зб. – К.: Музична Україна, 1990. – Вип. 25. – С. 16 – 26.
71. Тольба В. С. Проблеми виконавства// Питання диригентської майстерності. – К.: Музична Україна, 1980.
72. Уманець В. А., П. О. Козицький – учитель музики і співу // Музика, 1973. - № 4. - С. 27 – 28.
73. Уманець В. А. Музично-педагогічна і диригентсько-хорова діяльність М. Леонтовича // Вища і середня освіта. – К.: Вища шк., 1975. – Вип. 8. – С. 100 – 110.
74. Федотов Е. С., К. Г. Стеценко – педагог. – К.: Муз. Україна. – 1977. – 71 с.
75. Федотов Е. С. Педагогічна спадщина композитора К. Г. Стеценка і музично-педагогічні факультети педінститутів // Вища і середня педагогічна освіта. – К.: Вища шк., 1976. – Вип.. 9. – С. 92 – 99.
76. Хлебнікова О. В. Формування досвіду музично-виконавської діяльності у студентів вузів культури: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1998. – 24 с.
77. Чесноков П. Хор і керування ним. – К., 1975.
78. Шеметов П. Школа концертно-дирижерського мистецтва. – Харків: Лівий берег, 2004.
79. Шип С. В. Музична форма від звуку до стилю: Навч. посібник. – К.: Заповіт, - 176 с.
80. Якуб'як Я. Аналіз музичних творів: Музичні форми. – Ч. 1. – Тернопіль: Знання, 1999.

81. Barlow Wilfred. The Alexander Technique. – New York, Alfred A. Knopf, 1973. – Техніка Олександра. – Навчальний посібник. Пер. з англ. з деякими скороченнями О. В. Комісарова.